

Юлія ПАВЛІВ

ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОГАДІВ ЖІНОК, ДЕПОРТОВАНИХ ІЗ ХОЛМЩИНИ)

На підставі матеріалів опублікованих спогадів та записаних авторкою інтерв'ю реконструйовано образ «малої батьківщини», який зберігся у пам'яті українок, депортованих з Холмщини внаслідок подій Другої світової війни. Стверджується, що цей образ сформувався під значним впливом пережитих травматичних подій та їх емоційного забарвлення. Ключовими сюжетами у спогадах є мирне співжиття поляків і українців на Холмщині в міжвоєнний період, загострення відносин внаслідок втручання «третіх сторін», страхи й очікування, драматичні зіткнення, обставини переселення та соціально-психологічна адаптація в нових умовах. На базі анкетування нащадків переселенців простежується збереження історичної пам'яті про Холмщину в їх родинях. Здійснено контент-аналіз інтерв'ю, який дозволив показати установки, що відображають ставлення переселенок до «малої вітчизни».

Ключові слова: Холмщина, депортації, історична пам'ять, українсько-польське пограниччя, жінки у Другій світовій війні.

Холмщина належить до регіонів українсько-польського етнічного пограниччя, в яких за наслідками Другої світової війни багатомісячне проживання поряд українців і поляків було припинене методом силового розв'язання конфлікту – примусовим переселенням українського населення на територію Радянської України. Пам'ять депортованих про «малу батьківщину», картини життя з мирного часу та зміни внаслідок війни, їх спроби зрозуміти та пояснити причини всього, що з ними ставалося, є унікальним людським досвідом, який потребує вивчення та осмислення. Формування образу «малої батьківщини» відбувалося протягом усього життя, адже емоційна прив'язаність поступово переходила у відчуття та розуміння Холмщини як «малої батьківщини». Водночас помітним є те, що переселені жінки – через вплив актуальних життєвих пріоритетів (навчання, робота, сім'я) та зайнятість – особливо активно розмірковують про свою «малу батьківщину» вже в похилому віці.

Події на українсько-польському пограниччі під час Другої світової війни мали свою специфіку. Тут не відбувалися масштабні військові операції, найбільші втрати серед мирного населення були пов'язані саме з міжнаціональним польсько-українським конфліктом і примусовими депортаціями. Довоєнний досвід Холмщини також відрізнявся від інших українських регіонів через приналежність її території до Російської імперії, а згодом – через входження до складу міжвоєнної Польщі. Якщо ж події, які відбувалися в Холмщині під час Другої світової війни були дещо іншими, то їх дестабілізуюче емоційне тло – таке ж, як і в інших регіонах. Сукупність переважно негативних, травматичних спогадів, які тісно переплетені з особистісними харак-

теристиками пережитих подій, складають основу жіночого досвіду під час Другої світової війни на території Холмщини.

Психологічну травму в жінок під час Другої світової війни викликав міжнаціональний конфлікт і пов'язані з ним очікування, страх перед невідомим та смертю. Схожі фактори негативно впливали на населення і під час депортації, окрім цього, суттєвий дискомфорт створювали незадовільні умови переїзду, без дотримання будь-яких санітарно-гігієнічних та етичних норм. З одного боку втрата зв'язку із місцем свого народження, відчуття дезорієнтації у незвичних природно-кліматичних, господарських та суспільних умовах негативно впливали на процес соціально-психологічної адаптації переселенців у новій реальності. Проте ці дестабілізуючі фактори у поєднанні з емоційною прив'язаністю допомогли створити і зберегти в пам'яті переселених жінок образ Холмщини.

Образ «малої батьківщини» у свідомості переселенців – це частина історичної пам'яті, що містить дещо ідеалізовані, або ж спрощені характеристики та оцінки стосовно міжнаціональних відносин, громадського життя чи політики. На протигагу подіям Другої світової війни, які жінки подають фактологічно через їх травматичність, спогади, що пов'язані з «малою батьківщиною», переповнені емоціями. Образ «малої вітчизни» виступає не лише як частина історичної пам'яті, а й як колективний феномен подвійної ідентичності. Адже більшість переселених жінок, вважаючи себе повноцінними членами українського суспільства, ототожнюють себе також із територією Холмщини.

Мета цієї статті – на підставі опублікованих спогадів і матеріалів усної історії відтворити жіночий досвід життя під час військових дій, депортації та адаптації; реконструювати образ «малої вітчизни», який сформувався у свідомості переселених жінок; простежити процес збереження історичної пам'яті про Холмщину. Ідеологічні рамки, відсутність доступу до спеціалізованих архівів у СРСР перешкоджали дослідженню багатьох питань Другої світової війни. До сьогодні існує чимало проблем, які пов'язані з історичною пам'яттю, переоцінкою певних подій, образів. В історіографії досі переважають дослідження, в яких увагу зосереджено на перебігу військових дій, специфіці політичного устрою або ж чоловічій участі у війні, яка нерідко розглядається крізь призму її героїзації. Ролі жінок під час війни, якщо й вивчаються, то спрощено, за посередництвом образу колективної діяльності у військових формуваннях, або ж у медико-санітарній сфері. Недостатнє вивчення індивідуального досвіду жінок, особливо тих, які не брали безпосередньої участі у військових діях, призводить до фактологічного розуміння Другої світової війни, позбавленого людського чинника. Також проблема антропологізації історії виникає під час дослідження депортаційних процесів, адже в більшості робіт на цю тему висвітлено процес підготовки, перебіг депортації, проблеми із матеріальним облаштуванням, однак мало вивченим залишається питання соціально-психологічної адаптації.

До 1991 р. дослідження Холмщини та депортації українського населення вели представники української еміграції в Західній Європі та США, зокрема у праці «Нарис історії Холмщини й Підляшшя» Євген Пастернак відтворив історію цих територій у першій половині XIX–XX ст.¹ Сьогодні існує чимало публікацій, які висвітлюють

¹ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя / Є. Пастернак. – Вінніпег, Торонто, 1989. – 465 с.

питання українсько-польського протистояння, перебігу депортаційних акцій під час Другої світової війни. Серед них можна виділити праці І. Цепенди², І. Ілюшина³, О. Савчука⁴. З. Конечного⁵, а також збірник, який підготував Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича «Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість»⁶, присвячений депортаціям 1944–1951 рр., та спільну роботу українських і польських науковців – матеріали конференції «Україна-Польща: важкі питання»⁷.

Основу джерельної бази дослідження становлять опубліковані спогади переселенців із Холмщини. Вони містять інформацію, яка відтворює умови проживання на українсько-польському пограниччі, специфіку життя поряд з поляками до протистояння, перебіг міжнаціонального конфлікту та переселенських акцій. Зокрема це збірники «Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади»⁸, «Книга пам'яті», вихід якої приурочений до 60-річчя польсько-українського конфлікту⁹; «Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини»¹⁰. Їх доповнюють, записані і проаналізовані автором з урахуванням сучасних методик усноісторичного дослідження спогади жінок, депортованих із території Холмщини. Матеріали записано протягом березня-грудня 2012 р. та в березні-серпні 2013 р. в товаристві «Холмщина» та поза ним. Усього було проведено інтерв'ювання 16 осіб, з яких 11 респонденток були жінками. Більшість осіб народилися в 1930–40-х роках, були переселені спочатку на південь України, згодом переїхали у Львів

² Цепенда І. Українсько-польські відносини у 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – 387 с.

³ Ілюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ілюшин. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.

⁴ Савчук О. Свої серед своїх. Депортація українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. / О. Савчук. – Луцьк, 2012. – 240 с.

⁵ Konieczny Z. Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947 / Z. Konieczny. – Wrocław: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – 536 s.

⁶ Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип.2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – 294 с.

⁷ Україна-Польща: важкі питання. Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава 8–10 жовтня 1998 року. – Варшава: Тирса, 1999. – Т. 4. – 348 с.; Україна-Польща: важкі питання. Матеріали IX–X міжнародних наукових семінарів істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 року / Відп. ред. М. Кучерепа. – Луцьк: ВМА «Тере», 2004. – Т. 9. – 496 с.; Україна-Польща: важкі питання. Матеріали XI міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 26–28 квітня 2005 року. – Варшава: Тирса, 2006. – Т. 10. – 370 с.

⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Упоряд. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – Т. 3. – 391 с.

⁹ Процюк В. Книга пам'яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні / В. Процюк. – Львів: Сполом, 2004. – 739 с.

¹⁰ Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини / Упоряд. Г. П. Вишневецька. – Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2010. – 336 с.

або Львівську область. Завдяки спогадам вдалося реконструювати образ суспільно-громадського життя, міжнаціональних відносин напередодні Другої світової війни на локальному рівні. Також отримані матеріали дозволили частково відтворити жіночий досвід, проаналізувати специфічні умови депортації та адаптації, зокрема суспільно-психологічної, про яку в історіографії згадується лише фрагментарно. Матеріали інтерв'ю було проаналізовано з застосуванням феміністичних підходів, зокрема особлива увага приділялася жестам, міміці, артикуляції та темпу й особливостям мовлення респонденток, які сигналізують про їх емоційний стан¹¹.

Перше питання, яке постало в дослідженні, – це загальна ситуація і досвід, зокрема емансипаційних процесів, з яким жінки Холмщини увійшли у Другу світову війну. На підставі урядових переписів 1921 і 1931 рр. можна відтворити чисельність та структуру населення Холмщини напередодні Другої світової війни. Незважаючи на критерії, що були закладені в цих переписах¹², поділ на чоловіків і жінок у більшості статистичних таблиць дозволяє провести соціально-демографічний аналіз жіночого населення. Згідно з реєстром 1931 р., на території Холмщини проживало 1 043 911 чол., з яких 203 835 чол. (19,6 %) були православними. Чисельно вони переважали у Грубешівському, Холмському, Володавському, Томашівському повітах – 153 099 чоловік¹³.

Станом на 1931 р. у Люблінському воєводстві проживало 831 078 жінок¹⁴. Із них найбільше було віком 20–24 роки (1907–1911 р. н.) – 124 131 особа; віком 15–19 років (1912–1916 р. н.) – 120 011 осіб та 108 408 осіб віком 25–29 років (1902–1906 р. н.)¹⁵. Найменше було жінок похилого віку від 80 років і старше – 6 482 особи¹⁶. Така кількість молоді свідчить про позитивний природний приріст. Високий показник одружених жінок – 56 % (466 342 особи) та низький показник розлучених – лише 0,21 % (1 765 осіб)¹⁷ вказує на провідну роль інституту шлюбу та сім'ї.

¹¹ Клименкова Т. Феминистские стратегии интервьюирования и анализа данных. По страницам статьи М. Девулт / Т. Клименкова // Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях. Материалы семинаров / Под ред. к.ф.н. М.Мальшевой. – Москва: МЦГИ, 1997. – С. 130–131.

¹² Макачук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макачук. – Львов: Вища школа, 1983. – С. 144.

¹³ Tablica XI. Ludność według wyznania religijnego i narodowości // Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. – Cz. 4. – Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie. – Tom XVIII. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczy Pospolitej Polskiej, 1927. – S. 86; Tablica XI. Ludność według płci i wyznania // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie. – Tom XXVIII. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczy Pospolitej Polskiej. – Seria C. – Zesz. 85, 1938. – S. 30–32.

¹⁴ Tablica XV. Ludność w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według płci i roku urodzenia (wieku) oraz wyznania i stanu cywilnego // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... Województwo Lubelskie... S. 50.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Tablica XV. Ludność w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według płci i roku urodzenia (wieku) oraz wyznania i stanu cywilnego // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... S. 50.

Українки у міжвоєнній Польщі відрізнялися від попереднього покоління більшою незалежністю та організованістю. Однією із найвпливовіших жіночих організацій був Союз українок, організаційно оформлений на з'їзді українських жінок у Львові 22–23 грудня 1921 р. На з'їзді були присутніми 312 делегаток від різних організацій Галичини, Волині, Буковини, Варшави, Відня, Праги, Берліна, які одностайно проголосували за єдність усіх жіночих організацій, а також було зазначено, що український жіночий рух має носити соборний характер. Однак польська адміністрація дозволила діяльність Союзу українок лише в Галичині. Основні напрями діяльності СУ свідчать про ті проблеми, які стояли перед жінками в міжвоєнній Польщі. В умовах міжнародної економічної кризи Союз українок займався вирішенням прагматичних господарських завдань. Його успішність була зумовлена громадською роботою серед сільського населення. Так, наприклад, дружини священників за сприяння чоловіків створювали в селах жіночі організації, які допомагали постраждалим у війні. Союз українок співпрацював із кооперативним рухом, який був зацікавлений, щоб українські селянки здавали продукцію в кооперативи, а не приватним особам. Важливим напрямом діяльності товариства було поширення української освіти та виховання, зокрема заснування дитсадків, організація спортивних змагань для дітей, театрів, сільських гуртків.¹⁸

Рівень громадської активності українок у Холмщині був нижчий, аніж у Галичині, де після завершення Першої світової війни, коли зменшилася чисельність чоловічого населення, і в подальші роки, коли став відчутним вплив міжнародної економічної кризи, українки зуміли утвердити статус жінки нового покоління, яка окрім материнства та домашньої праці активно діє у громадській сфері. Натомість на статус жінок у Холмщині суттєво вплинула евакуація під час Першої світової війни, а також відсутність політичного досвіду. Тому тут не існувало організацій схожих на Союз українок, а найбільш впливовою з-посеред існуючих була «Просвіта». В її межах відкривалися відділення, які мали зв'язок із Союзом українок у Львові¹⁹.

Від початку 1930-х років дедалі популярнішою ставала фахова освіта для жінок, здобуття якої було першим кроком до матеріальної незалежності жінки, її громадської емансипації та переосмислення гендерних ролей. Рівень освіченості серед жінок можна відтворити на підставі перепису 1931 р. Станом на 12 грудня 1931 р. в таких повітах, як Холмський, Томашівський, Грубешівський, Влодавський, Білограйський, Красноставський, Замостський, Більський 496 464 особи віком 10 років і старше вміли читати і писати. Із них жінок – 215 851 особа (43,4 %). Кількість неписьменних у цих повітах становила 218 822, 64, 6 % із них були жінками (141 506 осіб)²⁰.

Більшість населення Люблінського воєводства 1 509 994 осіб²¹ працювала в рільництві, з них у вищезазначених повітах – 673 009 осіб²², у тому числі 344 386 жі-

¹⁸ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – Київ: Либідь, 1995. С. 197–219.

¹⁹ Там само. С. 282.

²⁰ Tablica XVII. Ludność w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisanie i według płci // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... S. 68.

²¹ Tablica XIX. Ludność samodzielna w rolnictwie // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... S. 72.

²² Ibid. S. 73.

нок²³ – 51,17 %. Поза рільництвом у Люблінському воєводстві в усіх інших сферах зайнятості працювали 715 852 особи²⁴. Частка жіночого населення складала тут 368 036 осіб²⁵ – 51,4 %. Найбільша кількість жінок була задіяна у виробничій сфері – 165 387 осіб, зокрема виготовляли одяг – 52 089 осіб, а у споживчій сфері працювало 27 231 особа²⁶. Зауважимо, що лише 17 944 жінки працювали в публічній сфері, суспільних організаціях та інституціях чи при церкві. У шкільництві, освіті та культурі жінок налічувалося 13 535 осіб, тоді як домогосподарками були 18 430 осіб²⁷.

Специфіка території Холмщини в період Другої світової війни полягала в тому, що місцеве населення постраждало насамперед внаслідок міжнаціонального конфлікту, адже військових дій тут практично не вели. Тому спогади жінок про Другу світову війну не вписуються в рамки так званої офіційної пам'яті про ці події, складовим частинами якої є одновимірна героїзація дій військових та цивільного населення.

Очікування та страх перед війною жінки Холмщини почали відчувати лише приблизно з 1942–1943 рр. Умовним орієнтиром із попереднього періоду, на який звертають увагу жінки, згадуючи про початок війни, є хіба що події 1938 р., коли відбулося руйнування православних храмів на території Холмщини:

Організували так званих «кракусів», котрі ночами нападали на українські села, били вікна, лили в муку гас. З перин і подушок випускали пір'я на вітер. Нарешті у 1938 році приїхали дві вантажні машини з людьми, озброєними бензопилами, босахами і сокирами. Розрізавши стіни нашої церкви, розвалили її²⁸.

Більшість спогадів розпочинаються із загострення польсько-українського конфлікту. Адже особи, які залишили спогади, на той момент були ще дітьми, тому не запам'ятали дня 1 вересня 1939 року, або ж цей день не приніс серйозних і травматичних змін у їх життя, тоді як критичні моменти міжнаціонального конфлікту закарбувались у пам'яті:

В роки війни я була ще дошкільного віку і про цей час мало пам'ятаю, але деякі події цих років закарбувались в моїй пам'яті на все життя... Взимку тривожні події почастішали. Пам'ятаю, як в кінці зими 1944 року (на полях ще лежав сніг) поляки палили село Турковичі – це перше сусіднє село²⁹.

Одна із респонденток пригадувала, що не пам'ятає як розпочалась війна, а лише з 1942–1943 року люди почали відчувати страх:

Коли був початок війни, то люди, наскільки я пам'ятаю, не відчували того ще. Бо якось через наш населений пункт воно не пройшло. Ну коли ото вже був... розпал

²³ Tablica XIX. Ludność samodzielna... S. 73.

²⁴ Tablica XXVIII. Ludność poza rolnictwem według zawodu i płci oraz stanowiska społecznego // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... S.128.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid. S. 128, 144, 146.

²⁷ Ibid. S. 158, 162, 166.

²⁸ Спогад Новосад (Мельник) Н. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади... Т. 3. – С. 206.

²⁹ Спогад Коцар (Гись) Л. І. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 194–195.

війни приїжджали німці в село приїжджали. Але солтис попереджав людей, що ще буде. З літаків скидали бомби, але то не той перший, коли німці прийшли... То ми того не відчули, а от вже десь сорок другий сорок третій рік ми то відчули добре. Що було: страх!³⁰

Адже тоді люди почали отримувати чутки про неминуче загострення польсько-українського конфлікту :

І от з сорок третього року починаючи тривога знову зародилась в селах: тому що політичні сили між собою посварились, а люди жили мирно, працювали, господарювали і поляки, і українці по селах рядом проживали³¹.

Окрім страху та тривоги деякі респондентки згадали про сподівання у своїх родинах на допомогу від УПА у врегулюванні конфлікту:

Польські банди часто відвідували нас ночами, забирали все, що тільки їм впадало в око. Поки було літо ми ночували у житах, жили в постійному страху. Пам'ятаю, як старші говорили говорили про УПА надіялись, що вона прийде до нас з допомогою. Та так і не дочекались...³²

Перебуваючи в постійному очікуванні небезпеки, люди намагались захистити насамперед свою сім'ю, тому в населених пунктах, де переважали українці або ж громада була добре зорганізованою чи мала зв'язки з УПА, чоловіча частина населення організовувала самооборону, яка патрулювала вночі населений пункт:

Українські мужчини пильнували свої села, ночами стояла варта при вході і виході з села, при вході ставили борони зубами доверху, щоб не можна було в'їхати в село³³.

У випадках небезпеки більшість людей переховувалась у так званих «схронах», тобто схованках, викопаних під землею на городі, у полі або ж у лісах чи полях:

Люди мусіли прятатись по лісах, то слава Богу, що коло нас ліси були. Будували собі схрони чи в садку, чи десь на городі, чи в полі, де хто схрони. І втікали в ті схрони... але то вже в сорок другий в сорок третій рік. Ну й страх був. Люди боялись, що буде завтра, бо ніхто не знав. В наше село приїхали, но солтис повідомив, він мав мотоцикл, от так їхав по селі, і попереджав, в ту хату, в ту, ту. Завжди хтось був, бо то ж роботу люди мають біля хати. І кричав: «Утікайте, утікайте». І люди втікали де, хто міг: хто до лісу, хто десь в поле в збіжжя, то по-різному було. Але страх панував, над людьми панував страх... І так втікло кілька сімей в ліс, і так поклали нас дітей одне біля другого, хто які там мав перини, коци, чи там що постелили вниз, на то

³⁰ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. – Зберігається в архіві автора. (Прізвище за побажанням респондентки не вказується)

³¹ Інтерв'ю з Романюк Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

³² Спогад Саєнчук Л. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 210.

³³ Спогад Барчук М. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 251.

дітей покляли, пам'ятаю то як нині, і зверху знову ті перини. І нас так докупи понакривали, а то вже був вечір – пізно, і цілу ніч так в тому лісі просиділи³⁴.

Центральне місце у спогадах переселенок займають травматичні сюжети, які пов'язані з нападами «польських бандитів», грабежем, вбивством односельців або членів родини. Під час інтерв'ю респондентки виявляли емоції через міміку (опускали погляд або ж звертали його в одну віддалену точку, злегка морщили чоло, на обличчі проступали судини, або ж губи були дещо стиснуті, з опущеними куточками) та жести (потирали руки, оточуючі предмети або намагалися заховати руки). Це свідчило про те, що їм не комфортно розповідати про пережите, траплялися також випадки, коли на очах з'являлися сльози. Натомість в опублікованих спогадах болісні й трагічні моменти жінки передали фактологічно, тобто описали пережиті події, не акцентуючи на своїх відчуттях.

Сукупність тогочасних почуттів жінки окреслили словом «страх». У цій емоції можна виділити декілька категорій, наприклад, страх, який виник під час психологічного напруження в очікуванні небезпеки, невідомого:

Ми у своїй хаті боялись жити, господарювали крадькома і лише вдень, бо напади не припинялись³⁵.

Дещо інше звучання має страх у поєднанні із жахом, коли людина перебуває на межі життя і смерті або стає свідком вбивства:

Вдерлися катюги. Я, мала дитина, знаючи навколишніх поляків, пізнала їх, знаю прізвища... Один з єзуїтів, син моєї по хресної матері, вбив мого батька. Як тільки батько відкрив, його почали відразу бити прикладами, кров залила обличчя³⁶.

Спосіб, у який жінки описали події, уникаючи розлогих характеристик власного стану, емоцій, зумовлений, насамперед, травматичністю пережитого. Однак певну роль відіграло також і те, що тема переселення мала негласне табу в радянському суспільстві, через що жінки намагалися не афішувати пережиті події, адже їх досвід відрізнявся від того уявлення про війну, який пропагували в суспільстві. У типовому образі радянської жінки не залишалося місця вияву жіночності чи власних емоцій. Радянська жінка передусім мала бути відданою своїй сім'ї, де виховувалися люди нового радянського типу, кваліфікованою та сумлінною працівницею, яка готова відмовитись від індивідуальних потреб, йти на самопожертву заради процвітання держави³⁷. У радянському суспільстві не залишалося місця для вияву індивідуальності, адже кожен громадянин став частиною масштабного механізму, тому будь-яка репрезентація жіночого досвіду була «антидержавною»³⁸.

³⁴ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

³⁵ Спогад Гаврилюк Н. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 228.

³⁶ Спогад Гвоздяк В. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 294.

³⁷ Суковатая В. Гендерная идентичность и конструирование памяти кризисных моментов женской истории: женские стратегии выживания / В. Суковатая // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 68.

³⁸ Там же. С. 70.

Травматичні спогади переселених жінок, пов'язані з описами або ж характеристиками сторін військового конфлікту, доволі суперечливі. Наприклад німецьких військових дві переселені жінки описали цілком по-різному, одна з них пригадала, що через невиконання сільськогосподарського контингенту населення села мали розстріляти:

Вже як німці прийшли людей мали спалити край села в stodолі: жінок і дітей, старих відокремили від чоловіків і синів старших, і закрили. Точно не відомо, але ходили згодом чутки по селі, що через те, що один господар мав корову, яка народила теля і не здав його. Але солтис зумів якось заладнати то питання і людей випустили. Найгірший спогад, то той плач, як жінки моляться, або плачуть. Коли людей випустили, окремо стояли чоловіки, окремо жінки і діти та старші люди, то умова така була, що сплять якщо ніхто не признається, і так як би той чоловік признався. І його вивели з ряду німецький військовий есесівець (високий і кремезний (люди впізнавали по чорній формі) застрелив того чоловіка у всіх на очах...³⁹

Натомість інша респондентка охарактеризувала німецьких військових, які були розквартировані в її селі, позитивно⁴⁰. Також переселені жінки неодноразово згадували, що з приходом німецької армії була знову відкрита українська школа або ж православний храм⁴¹.

Щодо образу польських військових, то прямі вказівки на те, що члени АК нападають на українців є поодинокими, у більшості випадків люди окреслюють своїх кривдників словосполученням «польські бандити», «польська банда»:

1942–43 роки. Діє сильна польська банда. Грабують, вбивають. Правда, наші поляки-односельці не йшли відкрито проти нас, а іноді навіть допомагали⁴².

Переселені жінки в умовах обмеженої інформації не знали, хто був причетний до спалення їх села або вбивства членів родини, однак запам'ятали, що це були поляки. В опублікованих спогадах відсутні елементи опису одягу «польських бандитів», які б однозначно вказували на вояків АК. Проте свідки цих подій, укладаючи спогади, могли не надати таким деталям значення, свідомо або не свідомо.

Щодо радянських військ, то 1939 р. вони асоціювалися спочатку з агітацією за виїзд у СРСР, а згодом, у 1940-х роках, із примусовим виселенням⁴³.

Згадуючи про польсько-українські відносини, переселенки звертають увагу на те, що до 1942–1943 рр. вони склалися добре, однак внаслідок зіткнення так званих «третьох сторін» погіршились. Такий дещо спрощений образ «третьох сторін» виникає через нерозуміння реальних чинників, які породжували ворожнечу, тому що

³⁹ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁴⁰ Інтерв'ю з К. Лідією, 1934 р. н., записане у м. Львові 4 серпня 2013 р. – Зберігається в архіві автора. (Прізвище за побажанням респондентки не вказується)

⁴¹ Спогад Паньчук М. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 250.

⁴² Спогад Гриндьо Є. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 217.

⁴³ Інтерв'ю з Хільчук Стефанією Андріївною, 1930 р. н., записане у м. Львові 8 листопада 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

пересічна людина не завжди обізнана в політиці або ж схильна перекладати вину за будь-які проблеми на владу:

В нас жили наполовину поляків, наполовину українців. До війни ми з поляками жили дружно завжди свята вони кликали нас на свята, ми кликали їх на свята. А потім під час війни, там зіткнулися треті сторони, яким певно було не вигідно, щоб поляки українці дружили, а потім почалися всякі бійки. Вони нас виганяли з наших земель, ми виїхали разом з радянською армією, коли вже радянська влада зайняла ту територію⁴⁴.

Навіть під час загострення міжнаціональних відносин були випадки, коли поляки рятували сусідів або ж односельців українців⁴⁵. Результати контент-аналізу інтерв'ю підтверджують тезу, що напередодні війни поляки та українці ладнали між собою:

Не було ніяких особливих незгод, чи щось. Можливо там десь в душі хтось... Але сваритися так во сусіди з сусідами, то ні⁴⁶.

Такий образ міг служити певною захисною реакцією, яка тісно переплетена із хоршими згадками про минуле життя на Холмщині і зміцнює в основному позитивні спогади про минуле до переселення. З іншого боку, ідеалізація польсько-українських відносин може бути проявом недостатнього осмислення, певної наївності у трактуванні подій.

На основі проведених інтерв'ю був здійснений контент-аналіз, який дав змогу виконати кількісний підрахунок текстових секвенцій, що відображали ставлення переселенців до «малої вітчизни». Для проведення контент-аналізу було виділено два типи установок у розповідях: когнітивні (нейтральні) та афективні (емоційні)⁴⁷. Загалом у свідомості переселених жінок образ Холмщини як «малої батьківщини» є сукупністю позитивних спогадів, які пов'язані з дитинством, юністю, емоціями, що тісно переплетені з географічними особливостями місцевості (ліс, річка тощо), виглядом житла, села / міста. Характеризуючи громадське життя, українсько-польські контакти до війни, переселенки зазвичай вживали словосполучення: «були прекрасні, мирні відносини, ніяких конфліктів не було». Схожі емоції (піднесені, радісні) супроводжують розповіді про громадське життя. Усвідомлене сприймання «малої батьківщини» відбувалося вже у зрілому віці, але не завжди переселені жінки однозначно і точно вказали, що Холмщина є їхньою «малою батьківщиною». Однак опосередковано на це вказує емоційне піднесення, ностальгія, позитивні образи з минулого життя.

Повсякденне життя населення Холмщини безпосередньо залежало від міжнаціонального конфлікту, який супроводжувався каральними акціями проти цивільного населення. Чоловіки були змушені або переховуватись, або захищати своє село в загонах самооборони, а жінки з дітьми залишалися вдома або ж ховались у заделегідь

⁴⁴ Інтерв'ю з Бештою Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁴⁵ Інтерв'ю з Лаврик Зіновією, 1938 р. н., записане у м. Львові 19 листопада 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁴⁶ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁴⁷ Боднар Г. «Там було добре і тут є непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців переселених із Польщі / Г. Боднар // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип.2: Депортація 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 26.

облаштованих схованках. Також мали місце бомбардування сіл чи розстріл мирного населення. У розповідях переселених жінок про повсякденне життя можна виділити кілька сюжетів: опис будинку, майна, праці батьків, участь переселенок у господарському житті сім'ї, громадське життя села / міста, дозвілля.

Повсякденне життя під час війни зазнало змін. Передусім вони стосувалися емоційно-психологічної складової життя жінки, а також побутово-матеріальних питань. Переселенки з Холмщини, згадуючи про повсякдення під час загострення міжнаціонального конфлікту, описують ті сюжети, які виходили за рамки звичного, попереднього життя, насамперед це травматичні події, які принесли найбільше втрат, наприклад, напад бандитів-мародерів:

У селі ночами господарювали бандити. Забирали все: коні, свині, муку, домашнє майно, одяг... Такі «відвідини» відбувалися майже кожної ночі. Мама нарахувала їх шістдесят. Потім перестала рахувати. Забрали все⁴⁸.

Такі пограбування завдавали психологічних травм. Після спалення села німецькими чи польськими військовими жінки залишалися без житла, тому змушені були жити в тимчасових укриттях, біля яких облаштовували «польові кухні» просто неба:

Мені сказали, щоб я зробила обід, буду вареники робити, сир є, звару вареників. А то як раз ми вже були погоріли, то не було вже хатів, то ми жили в буді, ще пока якусь таку временну посаду. Ну, а то всьо було на дворі, ми варили на дворі⁴⁹.

Деякі родини, втративши дім, проживали або в сусідів-поляків, або ж переховувалися в господарських приміщеннях тих українців, які не постраждали. Одна з жінок пригадувала, що після того, як їхня хата згоріла, сім'ю прийняли сусіди-поляки⁵⁰. Інша, яка разом із братом вижила під час розстрілу, організованого німецькими військовими, переховувалась у знайомих-українців у stodолі, поки її не забрали бабця зі стрийком, які жили в іншому селі⁵¹.

Деякі жінки пригадали, що попри важкий час, люди намагалися відсвяткувати релігійні свята, аби таким чином відчутти хоча б частково позитивні емоції:

Пригадую останні Великодні свята у рідному селі в 1945 році. Богу дякувати, стіл був не дуже бідний бо, самі знаєте, як наші люди намагаються спровадити свята, та радості, яку несе свято Воскресіння Господнє не було⁵².

Щодо налагодження побуту, то частина постраждалих сподівалася, що після спалення села або ж коли село залишили озброєні формування їм вдасться відновити господарство і продовжувати жити на цій території⁵³. Проте реалізація угод, підпи-

⁴⁸ Спогад Карпович (Дмитрук) Г. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... – С. 315.

⁴⁹ Інтерв'ю з К. Лідією.

⁵⁰ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁵¹ Інтерв'ю з Коцірою Надією Олександрівною, 1934 р. н., записане у смт. Рудному 17 червня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁵² Спогад Винарчук О. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... С. 300.

⁵³ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

саних 9 вересня 1944 р. РНК УРСР і ПКНВ⁵⁴ та 6 липня 1945 р. між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Польської Єдності⁵⁵, призвела до виселення українського населення з Холмщини.

Намагаючись пояснити причини депортаційних акцій, респондентки апелювали не лише до історичних фактів⁵⁶, а й намагалися знайти їх зв'язок із політикою СРСР, в якому після Другої світової війни, особливо в південно-східних областях, був брак населення, тому для швидшого відновлення економіки комплексу сюди були відправлені депортовані з Холмщини⁵⁷. Однак найчастіше переселені жінки пов'язували причини депортацій з міжнаціональними відносинами. Розповідаючи про погіршення українсько-польських стосунків напередодні війни і в 40-х роках, респондентки поклали вину на так звані «треті сторони», які виступали збірним образом політиків або керівників держав⁵⁸. Хоча й прямої вказівки на «причетність третіх сторін» до процесу переселення у спогадах немає, проте їх вплив на погіршення стосунків опосередковано вказує на це, адже після збройного протистояння розпочалася депортація:

Починаючи від 43-го тривога зародилася в селах, тому що політичні сили між собою посварились... людей натравили один на одного, і переросло то все це в збройне протистояння⁵⁹.

Більшість свідчень, які опубліковані в збірниках спогадів, а також респондентки в інтерв'ю акцентують увагу на польсько-українському протистоянні, процесі переселення, меншою мірою згадують про мирне життя до війни, процес матеріального облаштування і соціально-психологічної адаптації після переселення. Така специфіка зумовлена тим, що людина, яка перебуває у стресовій ситуації, відчуває страх і тривогу, найкраще запам'ятовує травматичні сюжети, особливо якщо свідками цих подій були діти. Під час розповіді, в процесі пригадування найшвидше виринає у пам'яті те, в яких умовах відбувалося переселення (вигляд вагону, його облаштування), як сім'ї їхали до залізничної станції, куди вперше потрапили, як виглядало це місце тощо. Інформативність спогадів також залежить від віку свідка та його психофізіологічних особливостей.

⁵⁴ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі. 9 вересня 1944, Люблін // Репатріація чи депортація Переселення українців з Польщі до УРСР. Збірник документів / За ред. Є. Місила. – Львів: Каменяр, 2007. – С. 39–43.

⁵⁵ Лист Л. Райхмана з доданим текстом Угоди між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Єдності РП від 6 липня 1945 р. УРСР. 21 липня 1945, Москва // Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття з архівів невідомих документів спецслужб. Переселення поляків та українців, 1944–1946 / Упоряд. З. Гайвончик; Державний архів служби безпеки України. Варшава – Київ, 2000. – С. 424, 432.

⁵⁶ Інтерв'ю з Ловченко (Врубель) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁵⁷ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁵⁸ Інтерв'ю з Бештою Є.

⁵⁹ Інтерв'ю з Романюк Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

У розповідях про процес депортації можна виділити кілька ключових сюжетів. Виселенню передувала організаційна робота: укладання списків охочих переїхати, агітація радянськими уповноваженими. Переселенцям не завжди давали достатньо часу, щоб зібратись, а документи на майно та землю оформлювали поспіхом. Зокрема, за свідченнями Г. М. Короляк (Лєсюк) для збору речей дали всього одну ніч, а над ранок біля хат українців простягнулася валка возів. На залізничній станції уповноважений з переселення поспіхом готував документи на власність⁶⁰. В окремих випадках людям вдалося виїхати з майном, худобою чи сільськогосподарським реманентом:

Ми мали коня, і то що ми мали поклали на фіру і до того села. Ми приїхали, то ми мали ще всьо, так що ми біди не бачили. Бо другі люди, то вони страшно бідували, бо їм в сорок шостому році їм не дали нічого взяти зі собою⁶¹.

Дехто від'їжджав без будь-яких пожитків, насамперед постраждали внаслідок польсько-українського конфлікту. Сім'я С. Хільчук під час війни зробила у своїй хаті дві підземні схованки для речей і продуктів. Однак поляки їх виявили, спалили речі, а продукти засипали нафтою і піском⁶².

Переселенки згадують, що після приїзду на станцію їм доводилося довго очікувати на залізничні вагони (товарні) посеред поля без будь-якого укриття, часто в холодну пору року:

Сім тижнів ми сиділи, пока нас забрали вже, щоб нас завести, де мали вести. Але нас до того во не везли, але нас лишили в Сихові... Один вагон не критий, так як зараз вуглі возять. Так то на чотири сім'ї, то нас так вивозили. Там тільки дали ліжко, поставили, і ми во з братом сиділи. І на чотири сім'ї один вагон дали, то такий во квадратик був в одного вагона на одну сім'ю, бери що хочеш⁶³.

Пригадуючи переселення, респондентки відтворювали насамперед умови, в яких воно відбувалося, не лише тому, що це їх найбільше вразило. Захищаючись перед негативними емоціями, які вони переживали в той час, жінки обмежували розповідь «зовнішнім каркасом подій», адже все пережите ними було частиною глибшої психологічної травми, яка також була пов'язана з процесом адаптації. Також переселені жінки, які вижили під час загострення міжнародного конфлікту, залишивши назавжди місце свого народження, переживши всі труднощі депортації та подальшого облаштування, можливо, не бажать афішувати власні емоції, усвідомлюючи, що зі схожими проблемами стикалися й інші.

Опинившись у нових природно-кліматичних умовах, без належного матеріального і господарського забезпечення, а особливо після засушливих років та голоду 1946–1947 рр., переселенці почали залишати південно-східні області та переселятися в західний регіон України, адже частина з них усе ще сподівалася повернутись у Польщу. Однак тут вони зіштовхнулися зі схожими негараздами матеріально-побутового

⁶⁰ Спогад Короляк (Лєсюк) Г. М. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – Т. 2. – С. 412.

⁶¹ Інтерв'ю з Кр. Лідією.

⁶² Інтерв'ю з Хільчук С.

⁶³ Там само.

характеру, що й у південно-східних областях. Ці труднощі негативно впливали на адаптацію переселенців, на що вони неодноразово вказували у спогадах.

Першою проблемою ставали пошуки нового дому та його облаштування. Одна з респонденток пригадувала, що приїхавши до Миколаївської області, її сім'я до того часу, поки не знайшла дім, перебувала на станції у тимчасових власноруч зроблених укриттях із дошок. Згодом її мати знайшла житло (колишніх німецьких поселенців), але воно потребувало ремонту:

Ми їхали до Миколаївської області... І звичайно завезли нас на станцію, наша дорога радянська влада, почалися дощі шалені..., то був Василівський район, і станція була, така була залізнична... Ніяких дахів, нічого, ми під дощем, то що якісь двері зняли зі стайні, то ще якісь дошки, то звели, щоб на нас дощ не капав. Нікому ніякого діла не було до нас. Сказали: «Приїхали, ходіть по селах і шукайте, де можете поселитись». Ніяких пропозицій ніхто нам не давав. Мама сама, бо тата вже не було тоді... і мама із нами двома приїхала туди у Миколаївську область, і почала шукати, де би можна було б поселитись. Поселились ми в такому німецькому... німців вивезли на схід, а ті хати їхні лишилися, але вони також були без вікон, без дверей, то також треба було те забивати, шукати, хто би то зробив такий дрібний ремонт⁶⁴.

У схожій ситуації опинилася й сім'я, переселена до Львова, якій довелось очікувати 7 тижнів на станції Сихів, поки батько знайшов хату в Кривчицях, де ще жили поряд поляки⁶⁵.

Соціально-психологічна адаптація жінок була тривалішою, ніж матеріально-побутова, хоча тісно пов'язана із нею, проте на її перебіг значною мірою впливала сукупність особистісних характеристик, вік, емоційний стан (напередодні і під час переїзду), віра в можливе повернення тощо. Загалом, більшість переселенців адаптувалася до нових умов. Однак на емоційному рівні зберігся зв'язок із місцем народження, який виступав як елемент історичної пам'яті – образ «малої батьківщини».

Свідки українсько-польського конфлікту зазначали, що неодноразово відчували страх за власне життя після пережитих подій. Тому, опинившись на новому місці, респонденти, які пережили всі жахи українсько-польського конфлікту, насамперед прагнули спокійного та мирного життя:

Спокою, спокійно жити, щоб нічо не турбувало, а більше що можна хотіти⁶⁶.

На темпи соціально-психологічної адаптації переселенців також впливали незвичний ландшафт і клімат. Відсутність дерев і хат, рівнинна територія, місцевість схожа на пустелю, лише сніг лежить (події мали місце перед Новим роком), – так описувала перші враження Ніна Романюк. Але найбільше вразили її та односельчан вози, запряжені волами, які люди розцінили як зневагу до них⁶⁷.

Негативні емоції, пов'язані з першим враженням, нерозуміння особливостей господарського устрою у поєднанні із труднощами акліматизації (засушливий степовий

⁶⁴ Інтерв'ю з Бештою Є.

⁶⁵ Інтерв'ю з Хільчук С.

⁶⁶ Інтерв'ю з Кр. Лідією.

⁶⁷ Інтерв'ю з Романюк Н. Г.

клімат, особливо важко було переносити влітку, коли зацвітали рослини-алергени⁶⁸), – от що найчастіше пригадували переселенки про своє життя в перші місяці після переїзду. Негативно вплинув на психоемоційний та фізичний стан переселенців повоєнний голод. Надія Мельник пригадувала, що подив і страх викликали в неї голодуючі діти, які просили хліба на залізничній станції Олевськ, тоді вона зрозуміла, в який «обіцяний рай» потрапила⁶⁹. Проте не завжди враження від нового місця проживання було негативним. Наприклад, одна з респонденток, Зіновія Лаврик, пригадувала, що ніяких поганих вражень про Донецьк у неї не залишилося, адже їй як дитині тоді сподобалося різноманіття фруктів⁷⁰.

Важливим чинником, який суттєво ускладнював адаптацію переселенців, було ставлення місцевого населення. Особливо гостро це відчували діти та підлітки. Ставлення громади до переселенців було неоднозначним і варіювалося від насторожено-прохолодного, із певною підозрою, до доброзичливого⁷¹. Хоча й кожен індивідуальний досвід переселенок є унікальним (непоодинокі випадки, коли доброта і співчуття місцевих жителів рятували їм життя⁷²), проте назагал реакція місцевого населення в південно-східних областях виходила, насамперед, із нерозуміння, чому на їх території з'явилися чужі люди, подекуди із кращим запасами їжі чи сільсько-господарського реманенту, та часткової, так званої захисної, упередженості, коли люди, які пережили голодомор, війну та були вже призвичаєні до радянської влади, обережно ставилися до будь-яких нововведень.

Новоприбулих від решти населення суттєво відрізняли мовні особливості – холмська говірка з численними полонізмами. Через це їх називали поляками, що, за свідченням однієї з респонденток, було для неї тоді образливо. Не менш травматичним досвідом для цієї жінки стало зневажливе ставлення дітей вищих офіцерських чинів, які утверджували свою зверхність у суспільній ієрархії⁷³.

Під впливом обставин, коли психологічний дискомфорт відходив на другий план із появою нових проблем, створенням сім'ї, навчанням чи роботою, переселені жінки поступово інтегрувались у нове суспільство. Попри чинники, які затягували процес адаптації, свідченням того, що переселені жінки пристосувалися до нових соціально-психологічних умов, є той факт, що вони вважають себе повноцінними членами українського суспільства, адже тут в Україні пройшла більша частина їх свідомого життя. Натомість пам'ять про Холмщину трансформувалась у так званий образ «малої батьківщини», який є складовою частиною їхньої української ідентичності.

Аби простежити процес збереження пам'яті про Холмщину в нащадків переселенців було проведено 2 інтерв'ю й анкетування 14 осіб, з яких 10 анкет заповнили жінки. На основі цих питальників можна частково відтворити процес збереження

⁶⁸ Інтерв'ю з Вовк Євгенією Степанівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 14 червня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁶⁹ Спогад Мельник Н.М. // Українці Холмщини і Підляшшя. – Т. 2. – С. 419.

⁷⁰ Інтерв'ю з Лаврик З.

⁷¹ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁷² Григор'єва Н. Загарбана домівка / Н. Григор'єва // Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини / Упоряд. Г. П. Вишнеvsька. – Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2010. – С.193–194.

⁷³ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

інформації та її передачі. 6 жінок-респонденток належали до 2-го покоління (діти переселених), а 4 із них були внуками переселених. Очевидно, що найбільш інформативними виявилися анкети та інтерв'ю представників 2-го покоління, однак деякі респонденти 3-го покоління змогли точніше пригадати, звідки походили їх дід-баба, вказавши в анкетах не лише село, а й повіт.

Усі 10 респондентів та 2 інтерв'юери вперше почули розповідь про Холмщину в дитячому чи юнацькому віці (до 16 років). Більшість опитаних (6 із 10) пригадала, що часто чули розповіді про Холмщину і про переселення, які часто були сповнені сумом, ностальгією, болем, розпачем: «Дуже то її схвилювало... Така ностальгія, що людина хоче ще раз поїхати, подивитись на своє село»⁷⁴. Анкети внуків-переселенців поступаються інформативністю анкетам дітей, але представники обох поколінь найкраще запам'ятали емоційне наповнення цих розповідей.

Оповіді дітей переселенців відрізняються за емотивним та інформативним наповненням. Двоє з жінок дуже стисло переповіли основні події переселення, не вказавши року та сезону. Одна з них зазначила, куди потрапили її батьки (область), і згадала, що вони були шоковані, побачивши, в яких умовах доведеться жити⁷⁵. Інша – що її батькам нічого не вдалося взяти, адже вони були змушені втікати вночі, а також тому, що хвора прабабця не бажала виїжджати⁷⁶.

Шестеро із десяти анкетованих жінок вважають, що метою депортації українців з Холмщини було остаточне врегулювання проблеми польсько-радянського прикордоння. Більшість жінок, які заповнили питальник (7 із 10) ствердили, що радянська та польська влада причетні до організації переселення. А одна респондентка подала невеликий аналіз подій, які вплинули на переселення (адже професійно займається вивченням польсько-українських відносин): «довготривала безвідповідальність українців і поляків у побудові міжнаціональних відносин, якою скористалися сильні сусіди»⁷⁷.

Важливим для процесу збереження пам'яті є відвідини Холмщини, особисте зацікавлення цією проблематикою, передача історичного досвіду сім'ї своїм нащадкам. П'ятеро жінок відвідували Холмщину, стільки ж – не були там, така ж кількість респонденток зазначила, що знає про Холмщину лише із розповідей родичів, або дізналася про неї не лише із розповідей, а й із спеціальної літератури. Більша частина з них (8 із 10) хоча й знає про існування товариства «Холмщина», але не входить до нього через загальну зайнятість або й не надаючи цьому питанню важливого значення. Шестеро респонденток спорадично розповідають своїм дітям / родичам, знайомим про Холмщину.

Такі ж чинники можуть впливати на відвідини місця народження батьків / діда-баби. Відзначимо й те, що для декого з нащадків це або психологічно важко (побачити пусте місце / будинок інших людей на місці «батьківської хати»), або ж вони не знають, де точно була розміщена хата / господарство їх родичів, а людей, які б допомогли

⁷⁴ Інтерв'ю з Павлів (Івацшин) Оксаною Адамівною, 1963 р. н., записане у Львові 11 листопада 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁷⁵ Анкета Родик Н. Д., 1946 р. н., заповнена у Львові 14 липня 2013 р. – Зберігається в архіві автора.

⁷⁶ Анкета Волощак І. І., 1944 р. н., заповнена у Львові 12 березня 2013 р. – Зберігається в архіві автора.

⁷⁷ Анкета Аркуші О. Г.

розшукати це місце, немає, адже через старість все менше залишається переселенців першого покоління чи місцевих українців-старожилів у Холмщині.

Найважливішим питанням щодо збереження і передачі історичного досвіду є усвідомлення того, чим є Холмщина для нащадків переселенців, тобто чи зберігається емоційний зв'язок, пам'ять про територію, яка вже не входить до України. Адже якщо для більшості переселенців, які вважають себе повноцінними українцями, це певний ідеалізований образ «малої батьківщини», з якою пов'язані найчастіше дитячі та спокійні, приємні спогади, то їх нащадкам уже суттєво складніше реконструювати цей образ.

Для дітей і внуків переселенців Холмщина є суперечливим простором, звідки походять їхні батьки / дід-баба – «батьківщина моїх батьків»⁷⁸, «земля, з якої походить моя мати – її батьківщина»⁷⁹, тобто відстороненим образом, адже стосується не їх, а попередніх поколінь. Водночас це місце, пригадуючи яке особа згадує і про переселеного родича, з яким має певний емоційний зв'язок: «Холмщина є емоційною пам'яттю про бабусю, то вона нагадує про неї»⁸⁰. Для деякого з респондентів не на раціональному, а на духовно-емоційному рівні Холмщина виступає образом «втраченого раю ... далекого від реальності»⁸¹.

Процесу збереження історичної пам'яті сприяє також і особисте зацікавлення певними питаннями. Більшість респонденток повідомили, що після переселення вони відвідували Холмщину: «В шістдесят першому році тільки можна було їхати туди в наші місцевості. Я в Політехнічному інституті відразу намагалася, щоб мене пустили. То був позор виробити ті документи: мене на парткому викликали, всякі питання не доречні задавали. Ну, але дуже хотілося поїхати, і побачити ті місця, де я народилася, де я жила»⁸². Жінки зазначили, що свідчень українського життя на цій території майже не збереглося, за винятком українських цвинтарів, які часто в напівзруйнованому і занедбаному стані, невеликої кількості осіб-українців, які в силу деяких причин змогли залишитися в Польщі, та пам'ятних знаків у місцях братських могил. Українці старшого віку з об'єктивних міркувань (щоб їх не депортували) не афішували українське походження, а наступні покоління в їх сім'ях полонізувалися⁸³.

Вартим уваги є свідчення Євгенії Вовк, яку при відвіданні пам'ятника в Сагрині вразило твердження місцевої польки, що тут поховані українці, яких вбили німці: «Були в Сагрині, там пам'ятник, там дуже багато. І знаєте, що обідно – полячка прийшла: «Ой цо то било» (Що то значить було). Тому, що ті кракуси, там було три-чотири сім'ї польські, вони приходили і попереджували, щоб ви, наприклад сьогодні, чи там завтра, щоб вас тут не було. А наші не знали, і вот вони всіх-всіх повибивали: і дітей, і все. І та бабця каже: «Як ми пришли на другий день, то каже і діти там лежали, і всі були знищені». А ми питаємося: «Хто ж то робив?». А ви відіте – «То немци».

⁷⁸ Анкета Поліки Т. П., 1947 р. н., заповнена у Львові 1 червня 2013 р. – Зберігається в архіві автора.

⁷⁹ Анкета Гоїн (Іващишин) Л. А.

⁸⁰ Анкета Павлів Ю.З.

⁸¹ Анкета Аркуші О.Г.

⁸² Інтерв'ю з Бештою Є.

⁸³ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною

І вони так знаєте своїм дітям втлумачують в голову. Наші цвинтарі, а вони кажуть, що то жида поховані»⁸⁴.

Депортовані жінки були вражені тим, що в Холмщині майже не залишилося свідчень українського життя. Цей новий вигляд місцевості порушив дещо ідеалізований образ батьківщини, який закарбований у спогадах, і посилив переживання, ностальгію. Однак, з іншого боку, приїзд у місце свого народження має «терапевтичний» ефект, адже дає людині можливість ще раз відчутти себе «на своєму місці, на своїй землі», приносить психологічне полегшення. Після відвідин жінки переконуються, що повернутися туди реально немає змоги: «Немає куди, до чого вертатись»⁸⁵. Однак деякі із них висловили бажання повернутися в Холмщину, якби виникла така можливість⁸⁶. Жінки визнали таке повернення малоімовірним не лише через емоційну прив'язаність до сім'ї та близьких людей, яких, можливо, довелося б залишити, а й через психологічний дискомфорт, який виникав би під час пригадування того як було колись, і є тепер: «Тут поховані батьки, діти, я не могла б їх покинути. І мені здається я би там не могла, весь час би лягала з тим почуттям, яке то все було, яке то все тяжке було, напевно було б для мене важко»⁸⁷.

У розповідях про відвідини Холмщини жінки зосереджувалися на тому, що відрізняло від їх колишнього дому, городу, саду, або ж в якому стані православна церква, цвинтар. Тобто в центрі уваги перебували ті об'єкти, які можна назвати маркерами українського життя, а також ті, які дорогі для переселених: «Ну я тоді там була, і пізнала, де то тато похований, хоча стільки років там не були, але якось в дитячій пам'яті у мене залишилось як, де поховані бабуся і тато були на тому цвинтарі. Знайшли ми могили, відновлені тепер. Старались збирати гроші, і зробила пам'ятник тепер»⁸⁸. Перебуваючи в Холмщині, переселені жінки також згадували дитинство, відчували сум за роками, які тут провели: «Побачила стару грушку, і догадалась, що вона там не дуже давно: може дійсно тридцять, може сорок років, і думаю, то як раз моє дитинство. І такі відчуття знаєте були жалю, стояла плакала»⁸⁹. Про такі ж емоції як сум, жаль вони розповідали і своїм рідним⁹⁰.

На підставі аналізу матеріалів інтерв'ю та опублікованих спогадів жінок, депортованих з Холмщини, можна зробити наступні висновки. Спогади про життя на території Холмщини й пов'язані з цим емоції можна умовно об'єднати поняттям «мала батьківщина». Образ українсько-польського пограниччя під час Другої світової війни, який зберігся в пам'яті депортованих жінок, – це сукупність згадок, пов'язаних із загостренням міжнаціонального конфлікту, каральними акціями проти цивільного населення і примусовим виселенням. Ці події стали переломним моментом у житті депортованих насамперед через їх травматичний вплив на психіку, втрату батьків або родичів, матеріальну шкоду. Першочергову вагу мають теми про мирне співіс-

⁸⁴ Інтерв'ю з Вовк Є.

⁸⁵ Інтерв'ю з Бештою Є.

⁸⁶ Інтерв'ю з Коцірою Н.

⁸⁷ Інтерв'ю з Вовк Є.

⁸⁸ Інтерв'ю з Бештою Є.

⁸⁹ Інтерв'ю з Вовк Є.

⁹⁰ Інтерв'ю з Павлів (Іващишин) О. А.

нуванням поляків та українців у міжвоєнний період, загострення відносин під час війни та умови переселення.

Події на українсько-польському пограниччі під час Другої світової війни здебільшого представлені фактологічними сюжетами, що пояснюється їх травматичністю. Переселенки передавали лише найголовніше, найсуттєвіше, з одного боку, захищаючи себе від негативних і болючих емоцій, а з іншого – ніби позбуваючись їх за рахунок розповіді. Жінки намагалися не лише поділитися трагічним досвідом, а й навести переконливі факти, які б підтверджували непричетність української сторони до конфлікту. Намагаючись пояснити причини загострення міжнародних відносин і депортації, вони використовують поняття «третіх сторін». Однак, розповідаючи про конфлікт, вони різко змінюють оцінні судження, застосовуючи визначення на зразок «польські бандити», «езуїти». Протиріччя цих образів вказує на те, що жінки, розповідаючи про стосунки з поляками, керуються переважно емоціями, які закарбувались у пам'яті і впливають на створення образу «малої вітчизни».

Перебуваючи за межами «рідного дому», в незвичних природо-кліматичних умовах, відчуваючи відчуженість, сум і бажання повернутися, жінки неодноразово відновлювали в пам'яті картини цієї території. Завершений образ «малої вітчизни» формувався у свідомості переселених жінок під впливом часу не одне десятиліття, адже усвідомлення того, що ж насправді територія Холмщини означає для кожної з них, прийшло лише в похилому віці. Порівнюючи умови та середовище свого проживання до і після переселення, жінки надавали емоційну позитивну перевагу місцю свого народження, з яким були пов'язані спогади про дитинство, юність, відчуття, що тісно пов'язані із географічними особливостями місцевості (ліс, річка тощо), виглядом житла, села / міста – належність до «свого-рідного». Образ «малої батьківщини» у свідомості депортованих жінок – це водночас одна з категорій історичної пам'яті та складова частина їх територіальної ідентичності. Переселенки вважали себе повноцінними членами українського суспільства, в якому прожили більшу частину життя, проте в них залишилася прив'язаність до Холмщини. Цей емоційний зв'язок разом із проблемами матеріально-побутового характеру, гальмував процес соціальної-психологічної адаптації на новій території.

У спогадах щодо подій Другої світової війни визначальними є такі поняття, як страх, тривога, небезпека. Переживши всі труднощі міжнародного конфлікту та депортації, жінки в перші роки після цих подій були емоційно здатні до ірраціональних дій, щоб повернутись у місце свого народження. Тривалі очікування – спершу безпеки і чогось страшного, згодом переселення й розв'язання численних проблем облаштування на новому місці – вплинули на сприйняття часу та явищ. Жінки пригадують лише ключові моменти – трагічні, які розривають це очікування, однак їм важко відтворити, що відбувалося між ними. Деструктивний вплив війни на психоемоційний стан переселених жінок почали відчувати із загостренням міжнародного конфлікту в кінці 1942–1943 рр., коли відбувалися каральні акції проти цивільного населення, спалення сіл або ж їх бомбардування німецькою авіацією. Ці події вносили також суттєві корективи у повсякденне життя, адже жінки були змушені переховуватись із дітьми у схованках, які влаштовували на полі, городі чи у лісі, тоді як чоловіки здебільшого переховувались окремо або ж створювали групи самооборони.

Населення у місцевостях, де мали місце найбільші зіткнення між поляками та українцями, прагнуло насамперед врятувати життя і сім'ю, і заради цього – якнай-

швидше покинути територію Холмщини. Деякі переселенці майже нічого не взяли з собою, натомість іншим вдалося забрати деякі речі. У першому випадку було важче налагодити матеріально-побутові умови для нормального життя, однак легше залишати територію Холмщини, тому їх соціально-психологічна адаптація протікала дещо швидше. Натомість жінки, які умовно не постраждали від міжнаціонального конфлікту, швидше пристосувались у матеріально-побутовому плані, однак через триваліший емоційний зв'язок із Холмщиною важче адаптовувались. Соціально-психологічну адаптацію жінок гальмували незадовільні матеріально-побутові умови, а в південно-східних областях УРСР і природно-кліматичні обставини. Суттєвим чинником було сирітство, яке чутливіше переживали дівчата, відчуваючи себе незахищеними, відчуженими і непотрібними.

Незважаючи на матеріально-побутові та соціально-психологічні труднощі, переселені жінки адаптувались в українське суспільство, зберігши пам'ять про Холмщину як «малу втрачену батьківщину», відвідина якої мають певний «терапевтичний ефект», адже жінки переносяться в пам'яті у своє минуле, відчувають себе на «рідній землі». Водночас відсутність ознак того, що на цій території колись жили українці, пригнічує їх. Очевидно, що більше значення пам'ять про Холмщину має для самих переселених жінок, тоді як для їх нащадків – це відчужений об'єкт, який важливий для їх батьків та емоційний зв'язок із переселеним родичем, який виникає при згадці про Холмщину.

Юлія Павлів. Образи українсько-польського пограниччя періода Другої світової війни (по матеріалам спогадів жінок, депортованих із Холмщини)

На основі матеріалів, опублікованих у спогадах та записаних автором інтерв'ю реконструйований образ «малої родини», збережений у пам'яті українок, депортованих з Холмщини внаслідок подій Другої світової війни. Утверджується, що цей образ сформувався під значительним впливом пережитих травматичних подій та їх емоційної окраски. Ключовими сюжетами в спогадах стали: мирне спільне проживання поляків та українців на Холмщині в міжвоєнний період, загострення стосунків через втручання «третьох сторін», страх та очікування, драматичні зіткнення, обставини переселення та соціально-психологічна адаптація в нових умовах. На основі анкетування представниць наступних поколінь переселенців прослідковується збереження історичної пам'яті про Холмщину в їхніх родині. Проведено контент-аналіз інтерв'ю, показавши установки, що відображають ставлення переселенців до «малої родини».

Ключові слова: Холмщина, депортації, історична пам'ять, українсько-польське пограниччя, жінки в Другій світовій війні.

Julia Pavliv. Images of the ukrainian-polish borderline during the period of the Second world war (on the basis of memories of women, deported from the Kholm region).

On the grounds of the published materials on memories and on the basis of the author's recorded interviews the image of «the place of birth», kept in mind of many Ukrainian women, deported from the Kholm region as a result of the Second World War, has been recreated. It is affirmed that such an image had been shaped under the considerable influence of the experienced events and their emotional colouring. The peaceful coexistence of Polish and Ukrainian people in the Kholm region during the interwar period, the aggravation of relations owing to the

intervention of the «third parties», fears and expectations, gramatic conflicts, the circumstances of resettling in a new place and socially-psychological adaptation in the new conditions are the key subjects of the memories. On the basis of questioning the descendants of settlers the preservation of the historical memory about the Kholm region can be observed in their families. The content-analysis of the interviews has been performed, which allowed to show the views that reflect the attitude of the resettled women towards their «place of birth».

The key words: the Kholm region, deportation, historical memory, the Ukrainian-Polish borderline, women during the period of the Second World War.